

الحمد لله رب العالمين

١٤٢٢ هـ

۱۳۸۹

این نامه در تاریخ ۱۳۸۹/۶/۲۴

دانشگاه شهید بهشتی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی

فصل ۱۸

گروه تاریخ

۱۳۸۹

۱۳۸۹/۷/۴

پایان نامه کارشناسی ارشد

گرایش تاریخ ایران باستان

موضوع پایان نامه : اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران در عصر شاپور اول

استاد راهنما :

دکتر محمود جعفری دهقی

استاد مشاور :

دکتر شهرام جلیلیان

استاد داور

۱۳۸۹/۷/۲۲

دکتر سید محسن قائم مقامی

دانشجو:

مریم پیرحیاتی

تابستان ۱۳۸۹

تعداد صفحات: ۱۳۸
تعداد برگه ها: ۱۳۸

۱۴۲۲۳۷

تقدیم به:

بانوان ایران زمین که در راه اعتلای علم و فرهنگ کوشیده اند و میکوشند.

پاسکداری

از استاد راهبهای خود جناب آقای دکتر محمود جعفری دهمتی که بارها سمانی های ارزنده اشان بنده را در نوشتن این پایان نامه یاری رسانده اند تشکر مینمایم. از مساعدت های بی دریغ استاد مشاورم جناب آقای دکتر شهرام جلیلیان کمال پاسکداری را دارم. از استاد جلیل القدر جناب آقای دکتر سید محسن قائم مقامی که زحمت داوری این پایان نامه را بر عهده گرفتند قدرانی مینمایم. از جناب آقای دکتر عطاءالله حسینی که رهنمودهای ایشان در طی سه سال تحصیلی همچون چراغی فراراه اینجانب بوده است تشکر فراوان دارم از مادر مهربان و پدر بزرگوارم که رسم بهتر زینت را به من آموختند بسیار سپاسگذارم. از همسرم جناب آقای محمد رضاییات بانسیرانی که صبر و بردباریشان راه را برای بهتر نوشتن این پایان نامه هموار کردند تشکر مینمایم. از برادر عزیزم و خواهر خوجم که گاههای بزرگی برای آموختن به بنده برداشته اند نهایت سپاسگذاری را دارم. از دوست عزیزم خانم ریحان سنجری پور که با کثاده دستی منابعی در اختیار اینجانب قرار دادند تشکر فراوان مینمایم و از خداوند متعال برای همه این عزیزان صحت و سلامت و سرور خواستارم.

چکیده

دوران پادشاهی شاپور یکم یکی از دوره های مهم تاریخ ایران را در بر گرفته است که روشن شدن وضعیت سیاسی و اجتماعی این دوره بیان کننده بخشی از تاریخ ایران در دوره اول حکومت ساسانی است . با استفاده از روش تحقیق تاریخی اطلاعات مورد نیاز از منابع موجود کتابخانه ای گرد آوری شده است . و با استفاده از این منابع بیان شده است که اردشیر بابکان موسس سلسله ساسانی فرزند لایق خود را حتی در زمان پادشاهی اش به عنوان جانشین خود قرار داد . شاپور یکم طی سه جنگ عمده با روم این امپراتوری را وادار به قبولشکست از خود کرد و برای اولین بار امپراتور روم را به اسارت گرفت . بدین ترتیب، امنیتی درمرزهای غربی به وجود آورد و ارمنستان را تحت سیطره ی کامل ایران درآورد.

همچنین در مرزها شرقی امپراتوری کوشانیان را شکست داد .مهمترین اتفاق داخلی زمان شاپور ظهور مانی بود که شاپور دست به حمایت گسترده ای از او زد . تا بتواند از طریق مانی تمام مذاهب ایرانی و غیر ایرانی را متحد سازد به دستور شاپور کتب یونانی و هندی به پهلوی ترجمه شد و به اوستا اضافه گردید .همچنین شاپور دانشگاه گندی شاپور را بنا نهاد که موجبات پیشرفت فرهنگی شاهنشاهی ساسانی را فراهم کرد از این دوران آثار هنری برجسته ای همچون نقش برجسته ها و ظروف و ... باقی مانده است و همچنین بازرگانی و صناعی چون بافندگی و نساجی با وجود اسرای رومی رونق فراوانی یافت .

واژه های کلیدی :شاهنشاهی ساسانی ، اردشیر بابکان ، شاپور یکم ، دین زرتشتی ، دین مانوی ، وضعیت سیاسی و اجتماعی .

فهرست مطالب

مقدمه طرح تحقیق..... ۱

- ۱) بیان مساله و اهمیت آن ۱
ب
۲) ادبیات تحقیق ۲
ت
۳) سوال تحقیق ۳
ث
۴) فرضیه تحقیق ۴
ث
۵) روش تحقیق و شیوه جمع آوری داده ها و تحلیل داده ها ۵
ج
۶) مشکلات تحقیق ۶
ج
۷) سامان تحقیق ۷
ج
بررسی و نقد منابع ۷
چ

بخش اول سیاست خارجی شاپور یکم

- فصل یکم : شاپور اول قبل از سلطنت ۱
۱) اردشیر بابکان بنیانگذار دولتی تازه ۱
۲) تولد شاپور ۳
۳) اردشیر بابکان و تعیین شاپور به ولیعهدی ۷
۴) جنگهای زمان اردشیر ۱۵
الف. فتح هاترا ۱۵

فصل دوم : روابط ایران و روم در زمان ساسانیان

- ۱) روابط ایران و روم تا زمان ساسانیان ۲۱
۲) جنگ اول با روم ۲۵
۳) جنگ دوم با روم ۲۸
۴) جنگ سوم با روم ۳۰
۵) اسارت والرین ۳۳
۶) اسرای رومی ۳۴
الف. پیشینه اسکان اسرای رومی ۳۴
ب. تأثیرات اسکان اسرای رومی در ایران توسط شاپور اول ۳۶
۷) جنگ شاپور با اذینه ۴۰
فصل سوم : روابط شاپور با کوشانیان ۴۳
۱) نگاهی به گذشته کوشانیان ۴۳
۲) جنگ با کوشانیان در سلطنت شاپور اول ۴۴

۳ ایران و انیران ۴۷

بخش دوم : اوضاع دینی در عصر شاپور اول

فصل چهارم : دین یهود

۱) اوضاع یهودیان در عصر شاپور اول ۵۰

۲) روابط یهودیان در عصر شاپور اول ۵۱

فصل پنجم : دین مسیح

۱) گسترش ورود مسیحیان به ایران در عصر شاپور اول ۵۴

۲) روابط شاپور اول با مسیحیان ۵۵

فصل ششم : دین مانی

۱) مانی در دربار شاپور اول ۵۸

۲) حمایت شاپور اول از مانی ۶۳

۳) شروع مخالفت ها علیه مانی ۶۷

فصل هفتم: دین زرتشت

۱) روابط شاپور اول با موبدان زرتشتی ۷۱

۲) دین ساسانیان در زمان شاپور اول ۷۵

بخش سوم : اوضاع اجتماعی ، اقتصادی هنری و فرهنگی در عصر

شاپور اول

فصل هشتم : اوضاع اجتماعی ایران در عصر شاپور اول ۸۰

۱) طبقات اجتماعی ۸۰

الف . روحانیون ۸۱

ب. دبیران ۸۴

پ. جنگاوران ۸۷

ت. کشاورزان و پیشه وران ۹۰

فصل نهم : اوضاع اقتصادی در عصر شاپور اول

۱) بنای ایالات و شهر سازی ۹۳

۲) بنای شهرها و شاهنشاهان ساسانی ۹۴

۳) شاپور اول بانی شهرهای نو ۹۶

۴) جندی شاپور ۹۷

۵) نیشابور ۱۰۱

۶) شاپور خواست ۱۰۳

۷) بیشاپور ۱۰۴

۸) اقدامات عمرانی شاپور اول ۱۰۸

۹) بنای سد شوستر ۱۰۸

فصل دهم: بررسی اوضاع هنری عصر شاپور اول ۱۱۲

۱۱۲.....	(۱) آثار هنری عصر شاپور اول.....
۱۱۳.....	(۲) مجسمه شاپور اول.....
۱۱۴.....	(۳) کتیبه ها.....
۱۱۶.....	(۴) کتیبه های شاپور اول.....
۱۱۶.....	الف. کتیبه اِپسای دیر
۱۱۹.....	ب. کتیبه حاجی آباد.....
۱۲۷.....	پ. کتیبه ابنون
۱۲۹.....	ت. کتیبه کعبه زرتشت
۱۳۴.....	ث. کتیبه نقش رجب
۱۳۶.....	ج. کتیبه نقش رستم
	(۱) نقش برجسته ها
۱۳۶.....	(۲) ویژگی کلی نقش برجسته ها
۱۴۰.....	(۳) نقش برجسته های شاپور اول.....
۱۴۰.....	الف. نقش برجسته اول نقش رجب.....
۱۴۱.....	ب. نقش برجسته دوم نقش رجب
۱۴۳.....	پ. نقش برجسته نقش رستم
۱۴۴.....	ت. نقش برجسته داراب
۱۴۸.....	ث. نقش برجسته اول بیشاپور
۱۴۹.....	ج. نقش برجسته دوم بیشاپور
۱۵۰.....	چ. نقش برجسته سوم بیشاپور
۱۵۳.....	(۱) سکه های عصر ساسانی
۱۵۶.....	(۲) سکه های شاپور اول
۱۵۹.....	(۳) کاخ بیشاپور
۱۶۵.....	فصل یازدهم : اوضاع فرهنگی عصر شاپور اول
۱۶۵.....	(۱) گردآوری اوستا و ترجمه متون
۱۶۸.....	(۲) تأسیس دانشگاه جندی شاپور
۱۷۳.....	(۳) اندرز گویی شاپور اول
۱۷۶.....	نتیجه گیری
۱۸۰.....	کتابنامه

مقدمه

طرح تحقیق

اردشیر اول (۲۴۱-۲۲۶) مؤسس سلسله ساسانی در تلاش بود دو اقدام مهم را در راستای پایه‌گذاری سلسله ساسانی انجام دهد. تمرکز سیاسی و تمرکز دینی. اما نتوانست در دوران حکومت پانزده ساله خود نقشه تمرکز سیاسی خود را کاملاً عملی سازد. لذا فرزند او نقشه نیمه تمام اصلاحات سیاسی پدرش را به اتمام رساند. اردشیر در دوران سلطنت خود شاپور را به عنوان جانشین خود برگزید. شاپور اول (۲۲۳-۲۴۱) یکی از قدرتمندترین پادشاهان سلسله ساسانی بود، که تأثیر بسیاری در تثبیت این سلسله مهم ایران باستان داشت. دوران سلطنت او از نظر سیاسی و اجتماعی یکی از دوره‌های درخشان سلسله ساسانی می‌باشد. شاپور در تکمیل جنگ‌های پدرش اردشیر بابکان با امپراتوری روم به جنگ با این رقیب دیرینه سیاسی خود پرداخت. شاپور طی سه جنگ عمده این امپراتوری را مجبور به شکست‌های سختی از خود کرد. وحتی والیرین امپراتور روم را به اسارت گرفت و بار دیگر تنها ابر قدرت جهان باستان شد. شاپور موفق شد که امپراتوری کوشان را در شرق شکست دهد و به این ترتیب مرزهای شرقی و غربی از امنیت بی سابقه‌ای برخوردار شد. شاپور همچنین ارمنستان را بار دیگر تحت تسلط ایران در آورده و فرزند خود را به پادشاهی آنجا گماشت. و دولت روم حق فرمانروایی ایران بر ارمنستان را به رسمیت شناخت. مانی اندیشمند دینی در زمان شاپور ظهور کرد و شاپور هیچ مانعی در راه گسترش آیین او نبود از جمله اقدامات مهم فرهنگی شاپور تأسیس دانشگاه گندی شاپور بود که موجبات رشد و اعتلای علمی و فرهنگی ساسانیان را فراهم کرد. در این دوران کتاب‌های زیادی از زبان‌های مختلف به زبان پهلوی ترجمه شد. شاپور همچنین از وجود اسرای رومی در کارهای عمرانی و نساجی استفاده کرد. شاپور به آبادی و شهرسازی پرداخت و شهرهای زیادی از جمله بیشاپور در فارس و گندی شاپور

در خوزستان به نام اوست. از دوران شاپور اول کتیبه ها و نقش برجسته های زیادی به دست آمده است که هم نشان دهنده ی ذوق هنری صنعتگران و هنرمندان آن دوره میباشد و هم زوایای مذهبی این دوره را مشخص میکند.

۱- بیان مسئله و اهمیت آن

ساسانیان آخرین شاهنشاهی ایران باستان می باشند که نقش مهمی در تمدن و فرهنگ جهان گذشته و امروز داشته اند و طبیعی است که در طول دوران ۵۰۰ ساله شاهنشاهی خود پادشاهانی داشته اند که نقش و تأثیر آنها در پایه ریزی و اساس یک شاهنشاهی و حتی پایداری آن بسیار پررنگ بوده است گرچه اردشیر بنیان گزار اصلی این سلسله می باشد ولی گویا نام اردشیر و اقدامات او تنها با اقدامات شاپور یکم « تواناترین فرزند» او امکانات پایداری این سلسله را فراهم کرد.

بنابر گزارش منابع شاپور در نبرد هرمزگان همراه اردشیر بوده است و گویی از همان ابتدا ی پایه ریزی این شاهنشاهی نقشی مکمل هم داشته اند. به حق که اردشیر بهترین جانشینی که می توانست انتخاب کند کسی جز شاپور نبود. شاپور مانند پدر خود سرداری فاتح و پادشاهی با کفایت بود و توانست با اقدامات خود دورانی از آرامش و رفاه و امنیت به وجود آورد علاوه بر توسعه نظامی، ثبات سیاسی و اجتماعی دوران او مهمترین ارمان او در دوران فرمانروایش بود. به طوریکه بعد ها تحکیم کنندگان بعدی این سلسله همانند شاپور دوم به او تاسی جستند. شاپور توانست با افزایش قدرت فردی ثباتی در اوضاع سیاسی و اجتماعی به وجود آورد گویی شاپور پیشرفت علم را جزء ارکان اساسی پایداری جامعه می دانست به همین دلیل دستور داد که کتابهای زیادی از یونانی و هندی به زبان پهلوی ترجمه شود و همین امر توانست راهگشای جنبش علمی و فرهنگی سده ۶ میلادی شد. سیاست های نظامی و سیاسی موفقیت آمیز شاپور به نوبه خود متأثر از اردشیر یکم بود و شاپور نیز به نوبه خود با در پیش گرفتن سیاستهای خردمندانه موجبات تأثیرات مثبت و بقای ساسانیان را فراهم کرد.

ظهور مانی در زمان پادشاهی او و اجازه انتشار این دین توسط شاپور یکم مهمترین اتفاقات داخلی عصر شاپور بود پذیرفتن و اجازه انتشار این آیین التقاطی توسط مانی از سویی نشان دهنده ی اقتدار سیاسی و از سویی نشان دهنده عدم سیاسی بودن آیین مانی و عدم تسلط موبدان بر روی این شاهنشاهی می باشد.

این دوره از تاریخ به علت پیروزی های گسترده نسبت به سایر دوره ها از اهمیت بسزایی برخوردار است . به همین دلیل شناخت و تبیین اوضاع سیاسی و اجتماعی عصر شاپور از اهمیت بسیاری برخوردار است و موجب روشن شدن بخشی از تاریخ ایران در دوره ی اول حکومت ساسانی می باشد در این دوره شاهد افزایش اقتدار فردی شاهنشاه ساسانی و تأثیرات آن بر روی اوضاع سیاسی و اجتماعی هستیم . تأثیر عوامل اقتصادی و مذهبی بر ساختار جامعه و اوضاع اجتماعی از اهمیت بسیاری برخوردار است . شاپور توانست با توسعه نظامی و شکست رومیان امنیت سیاسی و اجتماعی شاهنشاهی ساسانی را فراهم کند همچنین توانست پادشاهی خود را اقتدار بخشد و به طور کامل بر اوضاع داخلی و خارجی مسلط شود .

پیروزیهای سیاسی و نظامی و تأثیرات داخلی و خارجی این پیروزیها موجبات اهمیت این دوره را فراهم کرد . بررسی اوضاع سیاسی ایران و روم علت و نتیجه این پیروزیها نیز در خور توجه میباشد . گر چه اوضاع دینی در دوره های مختلف عصر ساسانی مورد بررسی قرار گرفته است اما ظهور مانی و دلایل تسامح شاپور نسبت به او موجبات توجه به این دوره را فراهم کرده است و مسلماً سیاستهای در پیش گرفته شاپور پیرامون اوضاع دینی از اهمیت بسیاری برخوردار است . یکی از مهمترین سند تاریخی دوره ساسانی در عصر شاپور اول نگارش یافته است همچنین نقش برجسته هایی که در این دوره میباشد نشان دهنده ی هنرمندی هنرمندان این دوره و امنیت سیاسی به وجود آمده ی این دوره میباشد . بررسی کتیبه ها و نقش برجسته های این دوره و اطلاعات سیاسی و مذهبی آنها به روشن شدن بخشی از تاریخ ایران در اوایل دوره ساسانی یاری میکند . همچنین علاقه مندی نگارنده به این موضوع موجب نگارش این رساله پیرامون این موضوع شده است .

۲- ادبیات تحقیق

در مورد اوضاع اجتماعی و سیاسی عصر شاپور اول که از اهمیت بسیاری برخوردار است پژوهش مستقلی صورت نگرفته است البته کتاب تاریخ تمدن ساسانی اثر لوکونین اطلاعات زیادی در مورد سکه ها کتیبه ها و نقش برجسته ها و جنگهای شاپور با روم در عصر ساسانی دارد همچنین کتاب تاریخ ایران کمبریج جلد سوم قسمت اول و دوم تاریخ سیاسی و اجتماعی و فرهنگی این دوره را بررسی نموده است . شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان اثر پیگولوسکایا ، نیز از کتابهای مفید در مورد وضعیت اجتماعی این دوره میباشد

کتاب ایران باستان یوزف ویسهوفر نیز مطالب سودمندی در مورد اوضاع دوره شاپور دارد. کتاب مبنای تاریخ ساسانیان اثر شیمان نیز از جمله کتابهایی است که بررسی های لازم را در مورد اوضاع سیاسی و اجتماعی این دوره دارد. کتاب ایران از آغاز تا اسلام اثر رومن گیرشمن مطالب مهم در مورد وضعیت سیاسی و مذهبی و اجتماعی این دوره دارد. سایه های شکار شده اثر بهمن سرکاراتی نیز در مورد روابط شاپور ومانی و اوضاع دینی مطالب سودمندی دارد تاریخ مردم ایران نوشته عبدالحسین زرین کوب نیز مطالبی دارد و همچنین کتاب ایران و تمدن ایرانی اثر کلمان هوار نیز مطالبی در مورد وضعیت سیاسی و اجتماعی عصرشاپوریکم دارد. در مورد اوضاع سیاسی و جنگهای ایران و روم کتاب ایران و روم اثر وینتر و دیگناس نیز مهم است.

۳- سوال تحقیق

اوضاع سیاسی و اجتماعی در عصر شاپور یکم چگونه بود؟

۴- فرضیه تحقیق

اوضاع سیاسی و اجتماعی در عصر شاپوریکم به علت پیروزی های گسترده نظامی با امپراتوری روم و اقتدار سیاسی و مذهبی شاهنشاه از ثبات سیاسی و آرامش و امنیت نسبی اجتماعی برخوردار بود.

سؤالات فرعی

۱- وضعیت اقلیت های دینی در عصر شاپور یکم چگونه بوده است؟ به دلیل تساهل مذهبی شاپور یکم و عدم نفوذ موبدان اقلیت های دینی این دوره (یهود، مسیح، مانی) از آزادی مذهبی برخوردار بودند و تحت فشار محدودیت های مذهبی نبودند.

۲- جایگاه روحانیون زرتشتی در عصر شاپور یکم چگونه بود؟ روحانیون زرتشتی در این دوره از قدرت چندانی برخوردار نبودند زیرا شاپور یکم هم قدرت مذهبی و هم قدرت سیاسی را در دست داشت و مانع دخالت روحانیون در امور حکومتی میشد.

۳- امنیت سیاسی و اجتماعی عصر شاپور یکم چه تأثیری بر اوضاع اقتصادی و هنری این عصر داشته است؟ وضعیت سیاسی و اجتماعی این دوره موجب بهبود وضعیت اقتصادی این دوره مانند شهر سازی، ساخت پل، سد، رشد صنایع و به وجود آمدن آثار هنری متعددی مانند کاخ و نقش برجسته ها شده است.

۴- وضعیت فرهنگی عصر شاپور یکم چگونه بوده است؟ در عصر شاپور یکم به دلیل حمایت فردی شاپور یکم از فعالیت های فرهنگی شاهد بهبود اوضاع فرهنگی از جمله ترجمه کتاب یونانی وهندی و جمع آوری اوستا و تأسیس دانشگاه جندی شاپور میباشیم .

۵- روش تحقیق و شیوه جمع آوری و تحلیل داده ها

روش به کار رفته در این پژوهش روش معمول تحقیق تاریخی می باشد و در گرد آوری اطلاعات از منابع موجود کتابخانه ای استفاده گردیده است .و از طریق بررسی در این منابع اطلاعات مورد نیاز گرد آوری شده است . وسیعی بر آن بوده است تا کتابها ، مقالات ، و تحقیقات دیگران در حوزه موضوع مورد تحقیق که دسترسی به آنها ممکن بوده است ، بررسی و مورد استفاده قرار گیرد برای استخراج و طبقه بندی اطلاعات از روش ثبت اطلاعات به طریق فیش برداری استفاده شده است . بعد از بررسی منابع مربوطه و فیش برداری ، ضمن تجزیه و تحلیل مطالب ، پژوهش مورد نظر ابتدا به صورت متنی منظم که به پرسش از پیش گفته شده پاسخ داده شود، تدوین شده است .

۶- مشکلات تحقیق

مهمترین مشکل تحقیق این بود که در پاره ای منابع اسلامی حوادث زمان شاپور اول و دوم با همدیگر خلط مبحث شده بود و نیز تحلیل داده های تاریخی وجود ندارد از طرفی عدم دسترسی به بعضی منابع دست اول همچون لاکتانیوس ، فیرومیانوس و هردیانوس همچنین تحقیقاتی به زبان فرانسوی و آلمانی مهمترین موانع تحقیق به شمار می آمدند..

۷- سامان تحقیق

در این پایان نامه بعد از مقدمه در بخش اول ابتدا مختصری درباره تولد و کودکی شاپور که با شاخ و برگهای فراوانی در منابع آمده است پرداخته شده است و همچنین درباره فعالیتهای سیاسی و نظامی شاپور قبل از سلطنت از جمله شرکت در فتح الحضر (هاترا) سخن به میان آورده شده است . درباره ی جنگهای شاپور با امپراتوری روم و کوشانیان و اذینه به تفصیل سخن گفته شده است. همچنین در مورد اسرای در بخش دوم به سیاست مذهبی شاپور و روابط او با اقلیتهایی همچون یهودیت ، مسیحیت ، مانویت پرداخته شده است بخش سوم شامل اوضاع اجتماعی و اقتصادی و هنری و فرهنگی میشود در قسمت اوضاع اجتماعی به

طبقات مختلف عصر ساسانی اشاره شده است در قسمت اوضاع اقتصادی از بنای شهرها و اقدامات عمرانی سخن به میان رفته است در قسمت اوضاع هنری به سکه ها و نقش برجسته ها اشاره شده است و در قسمت اوضاع فرهنگی به تأسیس دانشگاه گندی شاپور و ترجمه کتب یونانی و هندی به زبان پهلوی سخن رفته است .

بررسی منابع

کتیبه ها

کتیبه های ساسانی مجموعه ای از اسناد است که شاهان و بزرگان باقی گذاشتند و با کتیبه کوتاه اردشیر یکم ، در نقش رجب آغاز میشود کتیبه های شاپور یکم بر دیواره های معروف به کعبه زردشت از جنگهای او باروم ، گستره شاهنشاهی و بناهای خیر خواهانه او سخن میگوید . کتیبه های نخستین شاهنشاهان ساسانی ، بیش از همه کتیبه های شاپور یکم و نرسه ارزشمندند ، زیرا آشکارا نشان میدهد که چگونه سازمان بندی اداری شاهنشاهی در روزگار شهریار هر یک از شاهنشاهان ، در پراکندگی شاه نشینها و شهر بان نشینهای محلی ، و در سازمان بندی مراتب بالای دیوان سالاری که تیولها فیودالی و مقام های اداری را به هم در می آمیزد ، فرق میکند.^۱

منابع پهلوی

همه نوشته های زردشتی به فارسی میانه که در دست داریم ، دست کم در شکل نهایی خود ، در سده های نهم و دهم میلادی سوم و چهارم هجری نوشته شده اند . یعنی هنگامی که دانشمند - موبدان جوامع زرتشتی رو به زوال ایران مساعی فراوانی به کار بردند تا از راه کار ادبی از دین خود دفاع کنند اگر چه بخش عمده این نوشته ها بر پایه منابع ساسانی استوار است اما متناقض و شطح آمیز است زیرا این نوشته ها نماینده ادبیات اقلیت دینی در میهن اصلی خودشان است که روزگاری در این کشور غلبه داشته است . در این نوشته ها به زبانی محافظه کارانه بر میخوریم که در اصل زبان ایران ساسانی به خط پهلوی است خطی که پیچیده تر و دشوارتر از خط عربی است و املاهای تاریخی یا "فسیل شده" دارد که به دگرگونیهای ژرفی که زبان برای گسترش یافتن پشت سر میگذارد فرصت چندانی نمیدهد . این متون بیانگر اندیشه ها و نهادهای دینی

۱ - احسان یار شاطر و دیگران، تاریخ ایران کمبریج، جلد سوم قسمت دوم، ترجمه حسن انوشه (تهران: امیر کبیر، ۱۳۷۸) ص ۸۸۷

هستند که در جریان کما بیش دو سده سرنوشت رو به زوال خود سر سختانه پای فشردند و دوام آوردند ، اما دیری نگذشت که اصطلاحات خاص آنها از فارسی ایران اسلامی ناپدید گردید .^۱

کارنامه اردشیر بابکان

یکی از آثار منحصر به فرد در باب سرزمین فارس و زندگی اردشیر بابکان است که تدوین آن در اواخر عصر ساسانی براساس روایات کهن تری صورت گرفته است. مولف آن که ناشناخته است ، در این کتاب در آغاز به شرح کوتاهی درباره حمله اسکندر مقدونی به ایران و فرمانروایی اشکانیان پرداخته و سپس افسانه روی کار آمدن سلسله ساسانی را شرح داده است. همچنین حاوی داستانهای تاریخی دیگری است ، از جمله نبرد اردشیر با شاه کردان مادی ، کرم هفتواد ، مهرک از فرمانروایان فارس ، تولد شاپور ساسانی ، ولادت هرمز پسر شاپور ساسانی . در این اثر همچنین از شهرهایی که به وسیله اردشیر بنا شده بو یاد شده است . داستان تولد اردشیر با اندک تفاوت هایی توسط کسان دیگر نقل شده است از جمله آگاثیاس و مورخین سده اسلامی همچون طبری ، ثعالبی ، و مسعودی . آمیختگی متن کارنامه با افسانه و شباهت داستان تولد شاپور با افسانه تولد کوروش ، نشان دهنده این نکته است که شاهان ساسانی به نشان دادن همخونی خود با سلسله هخامنشی تمایل داشته اند . این روایت بسیار آمیخته به افسانه است و این کار از ارزشی تاریخی این چندان کاسته که به دشواری میتوان از آن آگاهیهایی درباره نهادهای نظامی و سیاسی به دست آورد ؛ کارنامه اردشیر بابکان از شماری اصطلاحات فنی در این دو زمینه یاد میکند که در متون دیگر یافت نمیشود . این منبع وجود دایه "دایک" را تأکید میکند ، اما از این اصطلاح به نام یاد نمیکند . اثر یاد شده منبع با ارزشی برای تاریخ فتودالیسم ایرانی است.^۲ بخش مربوط به قدرت گرفتن ساسانیان و داستان تولد شاپور از بخش های مورد استفاده در این تحقیق بود که گر چه با افسانه همراه بو ده است و اما در جای خود مفید و سودمند واقع شده است.

منابع اسلامی

این منابع از نفوذ عصبیتهای قومی و طوائف عرب و دوستیها و دشمنیهای دیرین آنها خالی نیست و نیز تحت تاثیر اختلافات قبیله ای و تمایلات قومی قرار دارد. در اینگونه نوشته باید به تمایلات اعتقادی [شیعه یا سنی

۱- یار شاطر *تاریخ ایران کمبریج*، جلد سوم قسمت دوم، ص ۷۵۹

۲- همان، ص ۸۹۶

یا خارجی] و گرایشهای قبیله ای او [عدنانی و قحطانی] توجه کرد این نوشته ها از نظر زمانی فاصله زیادی با زمان ساسانیان دارد و دارای پیش داوریهای مذهبی و فرهنگی هستند. به طور کلی آثار مورخان دوره اسلامی دو ایراد عمده دارند خشونت و خشکی بیان و فقدان دقت و اعتقاد.^۱

تاریخ طبری

نام واقعی این کتاب «تاریخ امم والملوک یا اخبار الرسل و الملوک» نوشته ی ابو جعفر محمد بن جریر طبری آملی (۳۱۰-۲۲۴) ه.ق است این کتاب مشتمل بر حوادث تاریخی از آغاز آفرینش تا سال ۳۰۲ ه.ق است. طبری در این کتاب روایات متعدد را جمع آوری کرد. وبدون دست چین کردن و گزینش آنها را نقل کرده است. اهمیت این کتاب بیشتر مربوط به وفور مطالب آن است تاریخ طبری در واقع ترکیبی است از تاریخ وقایع، تراجم، احوال، حدیث، مغازی و فتوح، ادب و غیره که شکل روایی یا سلسله اسناد آن ذکر شده است از این رو به نظر برخی از محققان روح نقادی و آن دقت نظری که لازمه چنین کاری است همه در کتاب او رعایت نشده است. عمده مطالب کتاب درباره ساسانیان از یک منبع برداشت شده است که شاید این منبع همان «خدای نامک» باشد که در نیمه نخست قرن دوم هجری توسط ابن مقفع از پهلوی به عربی ترجمه شده است. نولدوکه درباره تاریخ طبری میگوید: "فصل نسبتاً مفصل تاریخ ساسانیان و عصر ایشان که در قسمت تاریخ پیش از اسلام گنجانیده شده است دارای ارزش عمده ای است زیرا این فصل تا اندازه ای برمبنای گزارشهای خوب عربی است که قسمت عمده آن دست کم با واسطه از منابع بسیار مهم قدیم ایران مأخوذ است."^۲ کولسینکف نیز کتاب طبری را اثری میداند که در آن ستهای کلاسیک تاریخ نویسی به اوج خود رسیده است.^۳ این کتاب شامل اطلاعات زیادی در مورد سیاست خارجی و داخلی ایران دوره ی ساسانی می باشد. در مجموع تاریخ طبری مهمترین منبعی است که مطالب خداینامه و دیگر کتابهای مربوط به این دوره را برای ما عرضه داشته و حفظ کرده است. در این کتاب ارزشمند داستان تولد شاپور به تفصیل آمده است وهمچنین درباره سیاستهای کشور داری شاپور نسبت به مردم و حاکمان و بخشش های او نسبت به آنها نیز سخن به میان رانده است. درباره حمله شاپور به شرق و پیروزیهای شاپور در این حمله سخن گفته شده

۱- محمد باقر وثوقی، بررسی منابع و مآخذ ایران پیش از اسلام، (تهران: دانشگاه پیام نور، ۱۳۸۳) صفحه ۱۴۶-۱۴۵

۲- تیدودور نولدوکه، تاریخ ایرانیان و عربها در زمان ساسانیان. ترجمه عباس زریاب خویی (انتشارات انجمن آثار ملی تهران: ۱۳۵۸) ص ۲۸

۳- ای ای کولسینکف، ایران در آستانه یورش تازیان. ترجمه م. ر. یحیایی (تهران: آگاه، ۱۳۵۵) ص ۷۸

است. پیرامون چگونگی فتح نصیبین و جنگ با روم و فتح شهرهای کیلیکیه و کاپادوکیه نیز مطالبی آمده است. به اسارت والرین توسط شاپور و ساختن سد شوشتر نیز اشاراتی رفته است. در مورد فتح هاترا مطالبی به تفصیل بیان شده است که در قسمت فتح هاترا مورد استفاده قرار گرفته است. در مورد بنای جندی شاپور و داستان مربوط به بنای آن شهر نیز مطالبی آمده است که اعتبار تاریخی ندارد. در این اثر مدت سلطنت شاپور نیز آمده است که برای تعیین سال به سلطنت رسیدن شاپور یکم بسیار مهم میباشد.

غرر اخبار الملوک الفرس و سیرهم

مؤلف این اثر منصور عبدالملک بن محمد ثعالبی نیشابوری که در سال ۳۵۰ ه.ق به دنیا آمد و در سال ۴۲۹ ه.ق وفات یافته است. او افزون بر اشتهار در ادب و بلاغت به تاریخ ایران باستان نیز توجه داشته است. کتاب اخبار ملوک الفرس بخشی از تالیف وسیعتری بود، که ثعالبی در نظر داشت در باره تاریخ عمومی جهان تصنیف کند، اما ظاهراً به انجام آن توفیق نیافته و تاریخ ایران را بر سایر بخش ها مقدم داشته است. این کتاب در حدود سال ۴۱۰ نوشته شده است و در آن گزارش منظمی از تاریخ ایران از آغاز تا پایان امپراتوری ساسانی آمده است. مطالب کتاب برگرفته از متونی است که نام برخی از آنها در متن کتاب ذکر شده است. کتاب ثعالبی به دلیل نقل روایات ایرانی از منابع گوناگون میتواند مورد استفاده قرار گیرد در این اثر منابع پهلوی در قرن چهارم و پنجم به طور گسترده مورد استفاده قرار گرفته است. بخشی از روایات پهلوی در کتاب ثعالبی عیناً نقل شده است و از این رو میتوان آن را منبعی اصیل در این مورد دانست. مهمترین منابع و روایات پهلوی که در اثر ثعالبی از آن استفاده شده است عهد اردشیر، عهد شاپور و هرمز، نامه های خسرو پرویز در پاسخ شیرویه، کارنامه اردشیر بابکان، داستان خسرو و ریدک، و... می باشد.^۱

اگر چه تاریخ ثعالبی بسیار کوتاهتر از شاهنامه فردوسی است و در پاره ای جزئیات کوچک با آن تفاوت دارد. اما نه همان در شرح رویدادها بلکه حتی در زبان و فصاحت و کلام نیز از بسیاری جهات همانند اثر فردوسی است در واقع ثعالبی از منابع و روایت پهلوی به وفور در کتاب خود بهره برده است.^۲ این کتاب در سال ۱۹۰۰ توسط زوتنبرگ به فرانسه ترجمه شده و همراه با متن عربی آن در پاریس به چاپ رسید. زوتنبرگ در مقدمه این کتاب به شیوه ای عالمانه مطابقتها و مغایرتها را با شاهنامه نمایان ساخته است. در این

۱ - وثوقی، ص ۱۵۵

۲ - احسان یار شاطر، تاریخ روایی ایران، تاریخ ایران، کمبریج، جلد سوم قسمت اول، جلد سوم قسمت اول، ترجمه حسن انوشه

(تهران: امیر کبیر ۱۳۷۷)، ص ۴۷۵

کتاب ویژگیها و سجایای اخلاقی شاپور به خوبی بیان شده است. همچنین به فتح نصیبین و داستان فتح هاترا و احداث شهرها و اندرز نامه شاپور و امنیت سیاسی و اجتماعی این دوره اشاره شده است.

مروج الذهب و معادن الجواهر

این کتاب نوشته ی ابولحسن علی بن الحسین مسعودی الشافعی از فرزندان عبدالله بن مسعود یکی از صحابه معروف است. تاریخ تولد وی به درستی معلوم نیست، گویا در اوایل قرن سوم هجری در بغداد به دنیا آمده است و در سال ۳۴۶ ه.ق در فسطاط مصر در گذشته است. مسعودی به خاطر علاقه ی وافری که به پژوهش و گردآوری آمار و اطلاعات دقیق و درست و مطمئن تاریخی داشت به سرزمین های گوناگون سفر کرد. مسعودی تاریخ بزرگی نوشته بود که گهگاه به آن اشاره میکند این کتاب متأسفانه از بین رفته است دواثر باقی مانده او جانشین واقعی کتاب از دست رفته نمیباشد.^۱

مروج الذهب که حوادث آن تا سال ۳۳۶ ه.ق می رسد یک فرهنگ نامه تاریخی و جغرافیایی است که مولف ضمن آن از رسم مورخان مسلمان تجاوز کرده و از موضوعات تاریخی و دینی اقوام دیگر مانند ایرانیان و رومیان و یهودیان سخن به میان آورده و این عمل را با آزادی فکر و خلوص علاقه ی صمیمانه نسبت به علم انجام داده است. این کتاب بعد از تاریخ طبری یکی از مهمترین منابع تاریخ ایران است. مسعودی بر خلاف سایر مورخان ساختن بند قیصر و همچنین ایوان کسری را به شاهپور دوم نسبت می دهد.

در این اثر مسعودی اطلاعات سودمند متعلق به دوره زمامداری ساسانیان موجود است روش تحقیق و گردآوری منابع و مطالب و بهره برداری از مآخذ تاریخی توسط وی تحسین بر انگیز بوده است. خصوصاً اینکه مسعودی به نامه تنسر و احتمالاً «گاهنامک» دوره ساسانی که حاوی اغلب علوم ایرانیان با شرح تواریخ و ابنیه و مدت سلطنت پادشاهان و به علاوه تصویر شاهنشاهان ساسانی بوده دسترسی داشته است.

نولدکه در ارزیابی نوشته های مسعودی مینویسد "نوشته های مسعودی میتواند به عنوان مکمل تاریخ طبری مورد استفاده قرار گیرد چون غالباً اخباری از منابع خوب ایرانی نقل میکند."^۲

مسعودی این کتاب را به امر هشام بن عبدالملک بن مروان از پهلوی به عربی ترجمه کرده است. استفاده مسعودی از کتب مهم و معتبر پهلوی که در آن به مناصب و مقامات دوره ساسانی پرداخته بر ارزش مطالب

۱- یار شاطر و دیگران، تاریخ ایران کمبریج، جلد سوم قسمت دوم، ص ۸۹۸

۲- نولدکه، ص ۲۹

این مورخ می افزاید. در این کتاب جنگهای شاپور با روم به صورت مختصر آمده است همچنین در مورد ساخت شهرها توسط شاپور نیز سخن به میان آورده شده است. در مورد روابط مانی با شاپور نیز در این کتاب مطالب سودمندی آمده است. درباره کمک گرفتن پادشاه روم از شاپور نیز حاوی مطالبی است که شاید صحت تاریخی نداشته باشند ولی در کل نشان از درایت این پادشاه در امر کشور داری میباشد. جملاتی نیز از اندرزه‌های شاپور به فرزندش هرمز ویکی از حکام خود مینویسد که گواهی درایت او در امر کشور داری است. همچنین در مورد مدت سلطنت شاپور نیز ذکری به میان آمده است که با نظر طبری یکی میباشد.

اخبار الطوال

ابوحنیفه دینوری (درگذشت ۲۸۲ ه.ق) نویسنده این اثر، عالم برجسته اسلامی است که در کتاب خویش در مورد تاریخ ایران از دوره ی پیشدادیان تا اواخر عصر ساسانی از منابع پهلوی و ایرانی استفاده کرده و ضمن اینکه مطالبش در بسیاری موارد شبیه مطالب طبری است ولی در عین حال مطالب مخصوص به خود نیز دارد که در کتابهای دیگر یافت نمی شود. دینوری به طور مستقیم و غیر مستقیم از روایات و مأخذ افسانه ای و داستانی استفاده کرده است که به وفور می توان این داستان ها و افسانه های ساختگی را در کتاب وی دید. این اثر اهمیتی فی نفسه دارد و مستقل از آثار دیگر ، مانند طبری است.^۱

در این کتاب درباره فتوحات شاپور و جنگهای ایران و روم در مناطق غربی و فتح شهرها و ساخت شهرها و روابط مانی و شاپور و مدت سلطنت شاپور سخن به میان رفته است. که در قسمت سیاست خارجی و جنگهای ایران و روم و همچنین سیاست مذهبی شاپور استفاده شده است.

تاریخ یعقوبی

نوشته ی ابن واضح یعقوبی (درگذشت ۲۸۴ ه.ق) کتابی است عمومی که تاریخ ایران قبل از اسلام خصوصاً دوره ی ساسانی را در بر می گیرد. او در بغداد متولد شد و کتاب خود را در نیمه دوم قرن سوم ه. ق نوشته است و به ذکر رویدادهای سال ۳۵۸ ختم میشود. در واقع این کتاب قدیمیترین تاریخ عمومی جهان به زبان عربی است. بخش اول کتاب او با روایاتی پیرامون یهودیان آغاز میشود و از تمدنهای قدیم بین النهرین و فرمانروایان سوریه و آشور و بابل اطلاعاتی آمده است. و پس از آن از تاریخ یونان و روم و ایران یاد شده

۱- یار شاطر و دیگران، تاریخ ایران کمبریج جلد سوم قسمت دوم، ص ۸۹۸